

מלכה פיוטרקובסקי

מקומו של הרגש במצוות כיבוד הורים

מעשים, מחשבות, רגשות, וקונפליקטים
הנשזרים בקיום מצוות כיבוד ומורא אב ואם

"יהיה כבודו להם כמכבד נוראים אצלו למעלתם עליו"

(רבי עובדיה ספורנו; ויקרא יט, ג)

ראשי פרקים

- א. הקדמה
- ב. על הקשיים בקיום מצוות כבוד הורים
- ג. האם נצטוינו על אהבת האב והאם?
- ד. הגישה הראשונה: החובה – לכבד, אין חובה – לאהוב
- ה. הגישה השנייה – כיבוד הורים כפריעת חוב כלפיהם
- ו. הגישה השלישית: חובת האדם לאהוב את הוריו
- ז. הגישה הרביעית: כבוד הורים ומוראם כמצוות התלויות בלב
- ח. סיכום

מלון הורי

הורי חסכו ממני באבים ואכזבות וצער באהבה רבה. עכשו כל אלה
נשארו לי כמו כל חסכון...

אמי היתה נביאה ולא ידעה...

אמי היתה נביאה כשאמרה לי את דברי היום-יום...

אבי היה אלהים ולא ידע. הוא נתן לי את עשרת הדברות... ברכות
ובאהבה...

ושם את כפות ידיו הפתוחות על ראשי בברכת יום כפור.

כבד, אהב, למען יארכיון ימיך על פני האדמה...

(יהודה עמיחי; 'פתוח סגור פתוח', עמ' 56)

יחסי הורים וצאצאים
מכון 'צומת', אלון שבות תשע"ד

א. הקדמה

במילים אלה, שוזר המשורר יהודה עמיחי בשירו: 'מלון הור', את תחושותיו החמות כלפי הוריו שנפטרו. בשיר (המצוטט באופן חלקי), תיאור נוגע ללב של הכרת הטוב והתודה הגדולה שחש עמיחי, כלפי הוריו על כל שהעניקו לו. במקביל להזדהות עמוקה עם מילות הזהב של עמיחי, בשל התודה הגדולה שאני רוחשת להורי ז"ל על שלל 'נכסי' החיים שהעניקו לי, ניעורה בי שאלה המקננת בתוכי שנים רבות, ביחס למהותן של מצוות כיבוד הורים ומוראם:

האם חובתנו בכבוד הורינו הנה כ'פריעת חוב', על כל מה שהם נתנו ונותנים לנו? האם מצוות השמירה על כבודם, והחובה להיחלץ לעזרתם, נובעות באופן ישיר, מאופן דאגתם למילוי הצרכים הפיזיים והנפשיים, של ילדיהם במהלך שנות הגדילה, או שאין כל קשר בין מילוי 'תפקידם ההורי' למחויבות בניהם ובנותיהם כלפיהם?

האם אדם שגדל כילד מאומץ חייב בכבוד הוריו הביולוגיים, שככל הנראה נתנו לו מעט מאוד? ומה ביחס לחובתו כלפי הוריו המאמצים, שגדלוהו והשתדלו לדאוג לכל מחסורו, האם בשל כך, עליו לקיים מצוות אלה, של שמירה על כבודם והיחלצות לעזרתם, כאילו היו הוריו הביולוגיים?

לעיתים קרובות, בשיחותיי עם הפונים אליי בשאלות מעשיות בדין כבוד הורים, בנוסף לשאלה מהותית זו, אשר התשובה עליה תהווה בסיס להבנת ייחודן של מצוות אלה, עולה שאלה חשובה נוספת ביחס לעמדה הנפשית של המחויב בהן: אם אכן, גישתו של המקיים מצוות אלה, אמורה להיות כשל אדם 'הפורע את חובו' – האם חובתו כוללת רק ביצוע פעולות מעשיות שמטרתן עזרה וסיוע להורים, והימנעות מדברים אסורים כלפיהם, או שאין ערך לכך, בלא הקרנה של יחס חם וחיובי כלפיהם? ומה באשר לאדם שלכאבו, לא חש את שיהודה עמיחי מתאר בשירו? האם ייתכן קיום ראוי של המצוות בהם אנו מחויבים כלפי הורינו כשיחסנו אליהם עשוי להיות מורכב: מחד, יודע האדם להעריך את שהם נתנו לו, אך מאידך, הוא 'סוחב' זיכרונות קשים של דברים שעבר בילדותו, זיכרונות שהנביטו בתוכו תחושות קשות כלפיהם (בין שמדובר בתחושות 'מוצדקות' אובייקטיביות, או בהרגשה סובייקטיבית לחלוטין), שבגינן הוא נותר לכוד בתוך תהליך של 'סגירת חשבונות עבר', כך שהוא מבצע את המוטל עליו כלפי הוריו, אך מתקשה לעשות זאת תוך גילוי יחס אמפטי, אוהב ודואג?

במאמר, ייבחנו גישות של פרשנים ופוסקים, מתקופות ומתפוצות שונות של העם היהודי, שהתייחסו לשאלות מורכבות ורגישות אלה. על בסיס העיון במקורות, תוצע דרך ייחודית, להבנת מהות מצוות כבוד הורים ומוראם, דרך, שלעניות דעתי, בכוחה לאפשר את קיומן באופן הרצוי, גם כאשר מערכת היחסים בין האדם להוריו, טעונה ומורכבת.

גודלן, היקפן וחשיבותן של מצוות כבוד ומורא הורים כבוד אב ואם מצוות עשה גדולה, וכן מורא אב ואם, שקל אותן הפתוב בכבודו ובמוראו. (רמב"ם, ממרים ו, א)

חובת כיבוד הורים, מופיעה בשני מקומות בתורה. בתחילה, בתיאור נתינתן של עשרת הדברות (שמות כ, יא): 'כבד את אביך ואת אמך ...', וב'שחזור' המעמד, במשנה תורה – ספר דברים (דברים ה, טו): 'כבד את אביך ואת אמך ...'.

בספר ויקרא – פרשת קדושים, נצטוונו במצווה נוספת, בה חייב האדם כלפי הוריו (ויקרא יט, ג): 'איש אמו ואביו תיראו ואת שבתתי תשמרו אני ה' אלהיכם'.

הרמב"ן, בפירושו לעשרת הדברות, (שמות כ, יא) מסביר את ההיגיון בסדר המסוים על פיו ניתנו הדברות, תוך שהוא מצביע על הקשר המהותי, בין הקב"ה וההורים:

"כבד את אביך" – הנה השלים כל מה שאנו חייבין בדברי הבורא בעצמו ובכבודו, וחזר לצוות אותנו בענייני הנבראים. והתחיל מן האב שהוא לתולדותיו כעניין בורא משתתף ביצירה, כי השם אבינו הראשון, והמוליד אבינו האחרון, ולכך אמר במשנה־תורה (דברים ה, טו): **כאשר צויתך בכבודי – כן אנכי מצוך בכבוד המשתתף עמי ביצירתך ...**

רבי שלמה אפרים מלונטשיץ, בעל הפירוש 'כלי יקר' על התורה, מפתח את הרעיון העומד בבסיס פירוש הרמב"ן, בהסבירו את החובה לכבד כל אחד משלושת השותפים ביצירת האדם – אביו, אמו והקב"ה:

"כבד את אביך ואת אמך" – במצוה זו חתם חמש דברות ראשונות המדברים בכבוד המקום ברוך הוא, כי מטעם זה נאמר בכולם: 'ה' אלהיך' ולא הזכיר ה' בכל חמש דברות אחרונות, המדברים בדברים שבין אדם לחבירו. ומצות כיבוד אב ואם, אף על פי שהוא בין אדם לחבירו, מכל

מקום, מצוה זו נוגעת גם בכבוד המקום ברוך הוא, לפי ששלושה שותפין באדם: הקב"ה ואביו ואמו, ואם תכבד אב ואם בעבור שמהם נוצר החומר והגוף הכלה והבלה, קל וחומר בן בנו של קל וחומר, שתכבד את אבין שבשמים, אשר נתן בך הנשמה, החלק המעולה הקיים לנצח.

בעל ה'כלי יקר', מבסס את דבריו על שנכתב בברייתא, המצוטטת במסכת קידושין (דף ל ע"ב):

ת"ר: נאמר (שמות כ, יא): 'כִּבֹּד אֶת אָבִיךָ וְאֶת אִמְךָ', ונאמר (משלי ג, ט): 'כִּבֹּד אֶת ה' מְהוֹנֵן' – השוה הכתוב כבוד אב ואם לכבוד המקום. נאמר (ויקרא יט, ג): 'אִישׁ אָמוֹ וְאָבִיו תִּירָאוּ' ונאמר (דברים ו, יג) 'אֶת ה' אֱלֹהֶיךָ תִירָא וְאֶתוֹ תַעֲבֹד' – השוה הכתוב מוראת אב ואם למוראת המקום. נאמר (שמות כא, יז): 'וּמִקֵּל אָבִיו וְאָמוֹ מוֹת יוּמָת', ונאמר (ויקרא כד, טו): 'אִישׁ אִישׁ כִּי יִקְלַל אֱלֹהֵיוֹ וְנָשָׂא חֲטָאוֹ' – השווה הכתוב ברכת אב ואם לברכת המקום; אבל בהכאה – ודאי אי אפשר [להשוות בין ה'מכה אביו ואמו' להכאת הקב"ה, כי זה לא אפשר].

בהמשך הסוגיה, מוסבר ההיגיון העומד בבסיס ההשוואה, בין מעמדם הייחודי של ההורים, למעמדו הרם ונישא של הקב"ה:

וכן בדין [רש"י: שיוקשו לכיבוד ומורא על הבן, שהרי אף הן שותפין למקום בו] **ששלתן שותפין בו. ת"ר, שלשה שותפין הן באדם: הקב"ה ואביו ואמו.** בזמן שאדם מכבד את אביו ואת אמו, אמר הקב"ה: מעלה אני עליהם כאילו דרתי ביניהם וכבדוני!

רש"י, מפנה את המעיין בסוגיה, לברייתא המצוטטת במסכת נידה (דף לא ע"א): בה תיאור 'חלוקת השותפות', בין הקב"ה וההורים, ביצירת הוולד:

תנו רבנן: שלשה שותפין יש באדם: הקב"ה ואביו ואמו. אביו מזריע הלובן שממנו עצמות וגידים וצפרנים, ומוח שבראשו, ולובן שבעין. אמו מזרעת אודם שממנו עור ובשר ושערות, ושחור שבעין. והקב"ה נותן בו רוח ונשמה וקלסתר פנים, וראיית העין, ושמיעת האוזן, ודבור פה, והלוק רגלים, ובינה והשכל. וכיון שהגיע זמנו להפטר מן העולם – הקב"ה נוטל חלקו, וחלק אביו ואמו מניח לפניהם.

לעניות דעתי, תוכן הברייתא לא אמור להבחין על פי הידוע לנו ממחקר המדע, אין לדקדק האם מבחינה מדעית כל אחד מההורים אכן נותן לוולד את הדברים המסוימים המתוארים בה. להבנתי, יש כאן תיאור של ההורים החוברים במעשה אהבתם, אל הקב"ה, בנותנם גנים שונים ותכונות פיזיות לרך הנולד, וכך הם הופכים שותפים למעשה בריאתו, המושלם בעת שהקב"ה מפיח בו רוח חיים. בהביננו את חלקו של כל אחד מהשותפים ליצירת האדם, נראה שאך טבעי הוא להשוות ביניהם ולדרוש מהנולדים כתוצאה מהתהליך השיתופי, לתת יחס מכבד, מעריך ומוקיר לכל אחד מהם: הקב"ה, האב והאם.

בעל ה'כלי יקר', מעלה בפירושו שאלה על המשפט המסיים את הברייתא:

בזמן שאדם מכבד את אביו ואת אמו, אמר הקב"ה: מעלה אני עליהם כאילו דרתי ביניהם וכבדוני!

על כך הוא שואל:

... וקשה – דירה מאן דכר שמיה?! [דירה (של הקב"ה בבית ההורים), מי הזכיר את שמה? כלומר: מהיכן למדו לומר 'כאילו דרתי ביניכם'?

תשובת בעל ה'כלי יקר' לשאלה שהעלה:

ודאי למדו זה ממה שמצינו שבכל חמש דברות אחרונות לא נזכר ה', לפי שמדברים בדברים שבין אדם לחבירו, ואם כן למה הזכיר ה' אֱלֹהֵיךְ אצל כיבוד אב ואם? אלא, שעשה הקב"ה דירה לשמו הגדול יתברך, אצל אב ואם, לומר, שהמכבד אב ואם כאילו דרתי ביניכם וכבדוני. ועל כן שכרו אריכות ימים. כי הדביקות בה' – מקור חיים, נותן חיים ארוכים אל האדם, ואם הוא מכבד אב ואם בעבור שמהם נוצר החומר, אם כן, גם הנשמה חלק אלוה ממעל, תתן כבוד לאביה שבשמים, ועל ידי הדביקות שיש לה עמו תזכה לאריכות ימים, כמו שנאמר (דברים ד, ד): וְאִתָּם הַדְּבָקִים בַּה' אֱלֹהֵיכֶם חַיִּים כְּלַכֶּם הַיּוֹם.

על הסברו מאיר העיניים של בעל ה'כלי יקר', אוסיף, שלהבנתי לא מקרי הוא, שהגמרא מתארת בהמשך הסוגיה, בעזרת אותו דימוי, את נקודת מבטו של אדם, המבזה את הוריו (קידושין לא ע"א):

תני תנא קמיה דרב נחמן: בזמן שאדם מצער את אביו ואת אמו, אמר הקב"ה: יפה עשיתי שלא דרתי ביניהם, שאלמלי דרתי ביניהם ציערוני.

יש ב'אמירת' הקב"ה, ביטוי ציני שמטרתו החינוכית ברורה: כאשר אדם אינו מכבד את הוריו, מבחינתו – אין הקב"ה קיים בביתו. התכחשותו של המבזה את הוריו לנוכחות האל, מבוטאת בהכרזה הצינית של בורא עולם: 'טוב שאינני שוכן בבית שיש בו חילול כבוד ההורים'. אף שהקב"ה "נמצא ואין עת אֶל מְצִיאוֹתוֹ", מנקודת מבטו של הבן, המתנהג באופן שאיננו ראוי כלפי הוריו, ניכר ש'אין יראת אלהים במקום הזה' (בראשית כ, יא).

על פי ה'תמונה' שציירו חכמים, בן הרומס את כבוד הוריו, פועל בניגוד גמור לתחושה האמורה ללוות יהודי מאמין במהלך חייו, תחושה של: 'שְׁוִיִּיתִי ה' לְנֶגְדִי תְּמִיד' (תהלים טז, ח). בהתנהגותו השלילית כלפי ההורים, הוא משדר שמנקודת מבטו, הקב"ה לא נוכח במחיצתו, איננו רואה את מעשיו, ובוודאי שהוא לא יצטרך לתת עליהם את הדין, ביום פקודה.

לסיכום חלק זה של המאמר, אצטט את פסיקת הרמב"ם, בה באה לידי ביטוי הדרישה מהאדם, לכבד את כל אחד משלושת השותפים ליצירתו (רמב"ם, ממרים ו, א):

כבוד אב ואם מצות עשה גדולה, וכן מורא אב ואם שקל אותן הכתוב בכבודו ובמוראו ... כדרך שצוה על כבוד שמו הגדול ומוראו – כך צוה על כבודם ומוראם.

ר' מאיר ב"ר יקותיאל הכהן מרוטנבורג, אחד מנושאי הכלים של הרמב"ם, מעיר ביחס להלכה זו, שבתלמוד הירושלמי, מצוטטים דבריו של רבי שמעון בר יוחאי, הצועד צעד נוסף בהשוואת היחס הראוי מצד הבן, לכל אחד מהשותפים ליצירתו:

כן איתא בתלמודא דידן, שהוקש כבודם לכבוד המקום, אבל בירושלמי דפאה: א"ר שמעון בן יוחאי: גדול כבוד אב ואם...
 כך היא לשון התלמוד הירושלמי (פאה, פרק א הלכה א):

רבי שמעון בן יוחי אומר: גדול הוא כיבוד אב ואם שהעדיפו הקב"ה יותר מכיבודו! נאמר: 'כִּבְדוּ אֶת אֲבִיכֶם וְאֶת אִמְכֶם', ונאמר: 'כִּבְדוּ אֶת ה' מְהֵרָא' – ממה את מכבדו? – משיחנך! מפריש לקט, שכחה ופאה... ועושה סוכה ולולב ... ומאכיל את העניים ואת הרעבים ... אם יש לך – את חייב בכל אילו! ואם אין לך – אין את חייב באחת מהן! אבל, כשהוא בא אצל כיבוד

**אב ואם – בין שיש לך הון, בין שאין לך הון – כַּבֵּד אֶת אָבִיךָ וְאֶת אִמְךָ
ואפילו את מסבב על הפתחים.**

במצב שאין לבן את המינימום ההכרחי לקיומו 'כדי צורכו', הוא פטור ממצוות שבין האדם לבוראו הכרוכות בהוצאה כספית, אך גם במצב קשה מעין זה, כאשר באופן אמיתי, אין לו יכולת לפרנס את הוריו, ר' שמעון בר יוחאי לא פוטר אותו מחובה זו, ועליו למצוא דרך לפרנסם, אפילו אם הוא צריך לשם כך לחזר על הפתחים, דבר שיכול להיתפס בעיניו ככורח משפיל ומבזה.

אף שקביעתו של רשב"י, שבכל מצב כלכלי חייב האדם לכבד את הוריו משלו, לא נפסקה להלכה, ניתן ללמוד על עוצמתה וחשיבותה של מצוות כיבוד הורים בעיניו. אך, חשוב לשים לב, שדווקא מתוך תפיסתו את גודלן והיקפן של מצוות אלה, מפנה ר' שמעון בר יוחאי את תשומת לבנו לכך, שלעיתים קיומן עשוי להיות כרוך בקושי אמיתי – פיזי ו/או נפשי.

רשב"י, לא מוכן לוותר לאדם על חובתו כלפי הוריו חרף הקשיים הכרוכים בביצועה, אולם כאמור, דעתו לא נפסקה להלכה, ולא בכדי. מצווה זו של כיבוד הורים, אשר כל הגדל בחינוך לשמירת תורה ומצוות, מקבל רושם שמדובר במצווה ללא גבולות וללא סייגים, תחומה גם היא בגדרים מסוימים, אשר חלק מהם נובעים מהתחשבות בקשיים השונים, העשויים להיווצר בעת קיומה המעשי. בפרק הבא, יפורטו חלק מקשיים אלה, זאת כעין מבוא להבנת העמדה הנפשית הרצויה, של השואף לקיימן.

ב. על הקשיים בקיום מצוות כבוד הורים

”וְהָאֲבוֹת הֵם לְמִשְׁאָל כְּבֹד עַל הַבָּנִים וְהַכְּבוֹד יִכְבֵּד עֲלֵיהֶן”

(רבנו בחיי, דברים ה, טו)

כותב רבינו בחיי בספרו: 'כד הקמח', בערך 'יצר הרע':

גדול כח מצות כבוד אב ואם והיא מצוה בחונה כזהב, והבריות רואים לעין כי יש בשכרה פירות בעולם הזה, או בשלוה והצלחה שיוסיף לו השי"ת בכל מעשיו, או באריכות ימים והוא השכר הקבוע במצוה הזאת.

והגאון רב סעדיה ז"ל, נתן טעם בדבר: למה שקבעה תורה במצות כבוד שכר אריכות ימים, ואמר: כי מפני שלפעמים עתידין שיחיו האבות עם

הבנים זמן ארוך, והאבות הם למשא כבוד על הבנים, והכבוד יכבד עליהן! לכך קבע שכר המצוה הזאת: 'למען יאריכון ימיהם', כלומר, עליך לכבדם ותחיה עמהם. ואם אולי תצטער על חייהם – דע שעל חיך אתה מצטער! כך פי' הרב הגאון ז"ל.

הרב סעדיה גאון, אותו מצטט רבינו בחיי, סבור שאין להסתיר את העובדה שלעיתים: "האבות הם למשא כבוד על הבנים, והכבוד יכבד עליהן!". יש לדעת שזה יכול להיות כך! להבין את הבן ו/או הבת החשים זאת, ולחשוב בתבונה וברגישות, באיזה אופן יש להקפיד על כבוד ההורים מחד, תוך מזעור הקשיים הפיזיים ו/או הנפשיים העשויים להיווצר לבנם או בתם, מאידך.

בתלמודים, הבבלי והירושלמי, מתוארת באופנים שונים, היקפה הרחב של מצוות כבוד הורים – כולל הקשיים, עליהם כתב רס"ג. בתלמוד הבבלי (קידושין לא ע"ב), אנו זוכים להתוודע לדרך התנהגותו של ר' טרפון עם אמו המבוגרת, המתקשה בפעולות פיזיות:

רבי טרפון הוה ליה ההיא אמא, דכל אימת דהות בעיא למיסק לפוריא – גחין וסליק לה, וכל אימת דהות נחית – נחתת עלויה. אתא וקא משתבח בי מדרשא, אמרי ליה: עדיין לא הגעת לחצי כיבוד, **כלום זרקה ארנקי בפניך לים ולא הכלמתה?**

[**תרגום:** ר' טרפון היתה לו אמא, שבכל פעם שהיתה רוצה לעלות למיטתה – היה מתכופף והייתה עולה עליו אל מיטתה. ובכל פעם שהיתה יורדת ממיטתה, היתה יורדת על גבו ומשם לרצפה. בא ושיבח את עצמו בפני חבריו. אמרו לו: "עדיין לא הגעת לחצי כיבוד, האם זרקה ארנקי בפניך לים ולא הכלמתה?"]

ר' טרפון ניסה בהתנהגותו, להקל על אמו. אני מניחה שכשהוא שבח את עצמו באוזני חבריו בבית המדרש, על האפון בו הוא נוהג כלפי אמו, הוא התכוון לעזרה הפיזית שהוא נותן לה, אך אולי לא פחות מזה, הוא ציפה להערכה של חבריו על שהוא מוכן, לכאורה, להשפיל את עצמו – להתכופף ולהפוך את גופו למעין דרגש, כדי להקל על אמו לעלות למיטתה ולרדת ממנה.

אבל, אולי להפתעתו, תגובת החברים היא: אכן, אתה נוהג כמו שצריך, אבל עדיין לא הגעת לחצי מחובת כיבוד ההורים, כי מצווה זו אינה כוללת רק פעולה שאתה מחליט עליה ומבצע אותה בצורה אלטרואיסטית ככל שתהיה, אלא,

המבחן האמיתי בהגשת העזרה ומירה על כבוד ההורים, הוא מבחן התגובה הרגשית! לכן, לשיטת חבריו של ר' טרפון, במצב שההורה עושה מעשה מקומם ומשפיל, כדוגמת: זריקת הארנק לים ואיבוד הכסף,¹ מצופה מהבן להכיל את התסכול הנובע ממעשה האב, ולהחריש. אדם שיצליח לעמוד במשימה כל כך קשה נפשית, אמור לחוש סיפוק מיכולתו להגיב באיפוק ובכך לקיים את המצווה בצורה האידיאלית.

תגובתם של חכמים מרחיבה ומעצימה את חובת נתינת הכבוד להורה, ואת הקושי הנפשי והפיזי שעלול להיות כרוך בביצועה. כדי להבין את גישת חבריו של ר' טרפון לעומקה, מעירים בעלי התוספות על אתר (ד"ה: ר' טרפון הוה ליה אמא), שיש לבחון את התנהגותו של ר' טרפון, גם על פי תיאור המקרה בתלמוד הירושלמי (פאה פרק א הלכה א):

אמו של רבי טרפון ירדה לטייל לתוך חצרה בשבת, והלך רבי טרפון והניח שתי ידיו תחת פרסותיה, והיתה מהלכת עליהן, עד שהגיעה למיטתה. פעם אחת חלה ונכנסו חכמים לבקרו. אמרה להן: התפללו על טרפון בני שהוא נוהג בי כבוד יותר מדאי! אמרו לה מהו עבד ליד? ותניית להון עובדא. [תרגום: אמרו לה: מה הוא עושה לך? וסיפרה להם את שסופר למעלה]. אמרו לה: אפילו עושה כן אלף אלפים – עדיין לחצי כבוד שאמרה תורה לא הגיע!

יש לשים לב שבתיאור הירושלמי, בניגוד למתואר בבלי, אין זה ר' טרפון המתגאה באוזני חבריו על דרכו בקיום מצוות כיבוד הורים, אלא, אמו היא שבאה לבקש מחכמים שיתפללו על בנה, שיזכה לרפואה שלימה, וזאת בזכות ולא בחסד, שהרי מגיע לו!

1. מלשון התלמוד לא ברור באיזה ארנק מדובר, האם בארנק של האם וכך כשהבן רואה אותו מושלך לים הוא חושש: א'. שאמו תהפוך לעניה ולכן הוא יצטרך לפרנסה, כפי שנקבע להלכה. ר-ב'. שירותו צוללת למצולות הים. או שמדובר בארנק של הבן, אותו האם זורקת לים ובכך מכלה את כספו של בנה. בין שכך ובין שכך הבן עומד במצב מאתגר, בו נדרש ממנו איפוק ושליטה עצמית מרבית, כדי לא לפגוע בכבודה של אמו, ואולי משום כך הציבו חכמים מצב זה כמבחן אמיתי, של קיום מצוות כיבוד הורים.

אמו של ר' טרפון טוענת באוזני חברי בנה, שהוא מקיים כלפיה באופן מושלם ואף יותר מזה, "הוא נוהג בי כבוד יותר מדאי!", את המצווה עליה מובטח בתורה, שכר של טוב ואריכות ימים. אך תגובת החכמים היא: "אפי' עושה כן אלף אלפים – עדיין לחצי כבוד שאמרה תורה לא הגיע!"

בגרסת הירושלמי, אין החכמים מעמידים את שְׁפוּנָה 'המבחן האמיתי' של זריקת ארנק, אלא מתארים תמונה מקסימליסטית, של דרישה אין סופית לכאורה, מהבן, במסגרת חובתו לכבד את הוריו. אין הם תוחמים דרישה זו לא במקום ולא בזמן, ונראה, לכאורה, שמדובר במצווה ש'אין לה שיעור'.² כדי להמחיש את הציפייה הגבוהה מהבן מתוארים בהמשך סוגיית הירושלמי, המקרים הבאים:

אמו של רבי ישמעאל באה וקבלה עליו לרבותינו. אמר להן: געורו בישמעאל בני שאינו נוהג בי בכבוד! באותה שעה נתכרכמו פניהן של רבותינו. אמרו: איפשר לית רבי ישמעאל נוהג בכבוד אבותיו? אמרו לה: מה עבד לך אמרה: כדו נפק מבית וועדה, אנא בעיא משזגה ריגלוי, ומישתי מהן, ולא שביק לי. [תרגום: כשהוא יוצא מבית הוועד של חכמים –

2. כבר בתקופת תנאים ואמוראים מגבילים חכמים את חלות מצוות כבוד אב ואם, במצבים בהם מתנגשת חובה זו עם מחויבויות אחרות של הבן, למשל: "דתניא: יכול יהא כבוד אב ואם דוחה שבת? ת"ל (ויקרא, י"ט): 'איש אמו ואביו תיראו ואת שבתותי תשמורו' – כולכם חייבין בכבודי; (בבלי, יבמות ה' ע"ב). במהלך הדורות, קבעו פוסקי ההלכה שגם בהתנגשות בין רצון ההורים לרצון הבן, כשמדובר בערכים כמו: עלייה לא"י, בחירת אישה, ובימינו: השתתפות בקורס קצינים בניגוד לרצון ההורים, יכול הבן לפעול על פי רצונו, תוך דחיית רצון ההורים.

אף במצב בו הבן מרגיש ש'אי אפשר לו' להיות עם הוריו משום שהתנהגותם איננה נורמטיבית, פוסק הרמב"ם, על סמך הסוגיה התלמודית, שהוא יכול לעזוב את הוריו, לאחר שהוא דאג למישהו שיהיה אחראי על הטיפול בהם. על סוגיה עדינה ורגישה זו, עיין במאמרי: "מי שנטרפה דעתו של אביו..." – חובותיו ההלכתיות של בן, כלפי הורה שלקה בנפשו, מתוך: JEWISH LEGAL WRITINGS BY WOMEN, בעריכת: פרופ' חנה ספראי והרב מיכה הלפרן, ירושלים, 1998.

תקצר היריעה במאמר זה מלפרט את כלל המקורות, העוסקים בדילמות מעין אלה, אולם, חשוב מאוד לדעת, שחכמי ההלכה מדורות התנאים ועד ימינו, התמודדו עם שאלות מורכבות אלה, ולא אחת פסקו שלא תמיד, ובאופן מיידי, חייב הבן לכבד את הוריו. יש מצבים רגישים ומורכבים, בהם יורו הפוסקים שאין בהם חובת כבוד הורים.

אני רוצה לרחוץ את רגליו, ולשתות מהמים הללו והוא לא מניח לי לעשות זאת]. **אמרו לו: הואיל והוא רצונה הוא כבודה!**

ר' ישמעאל לא מניח לאמו לשתות את מי רגליו, כרצונה, משום שהוא ככל הנראה סבור, שמעשה כזה לא רק שאיננו מכבד אותה, אלא שיש בו כדי לבזותה. להבנתי, הוא מתקשה נפשית, לראות את אמו עושה מעשה משונה ותמוה מעין זה, ולכן הוא לא מסכים לכך. במצב זה, לא נדרשת ממנו התנהגות ו/או עשיית פעולה מסוימת, כאן נדרש ממנו איפוק בלבד, בעת שאמו מתנהגת באופן מוזר, אך ר' ישמעאל מתקשה לקבל על עצמו להבליג. חכמים בתגובתם לתלונת האם, מלמדים אותו ואותנו, עקרון מנחה: אופן קיומה המלא והמושלם של מצוות כיבוד הורים, הוא לכבד את רצונם, אף אם הרצון תמוה ובלתי מובן!³ בהמשך סוגיית הירושלמי, מתאר ר' זעירא בכנות ובגילוי לב, את התהליך הנפשי שהוא עבר, ביחסו למצוות כלפי ההורים, מעת שהבין את גודל, היקף ועומק, המצוות הללו:

רבי זעירא הוה מצטער ואמר: הלואי היה לי אבא ואימא דאיקרניהון דנירת גן עדן. **כד שמע אילין תרתין אולפניא, אמר: בריך רחמנא דלית לי לא אבא ואימא! לא כרבי טרפון הוה יכילנא עביד, ולא כרבי ישמעאל הוינא מקבלה עלי.** [תרגום: רבי זעירא היה מצטער ואומר: הלואי שהיו לי אבא ואמא שהייתי מכבד אותם ויורש גן עדן. אולם, כששמע שני תיאורים אלה (אודות ר' טרפון ור' ישמעאל) אמר: ברוך ה' שאין לי לא אב ולא אם! לא כר' טרפון הייתי יכול לעשות, ולא כר' ישמעאל הייתי יכול לקבל עלי!]

ר' זעירא מודה, שבתחילה הוא הצטער שאין לו הורים לכבדם, ובכך לזכות בהבטחת המשנה, במסכת פאה (פרק א משנה א):

אלו דברים שאדם אוכל פירותיהן בעולם הזה, והקרן קיימת לו לעולם הבא: כיבוד אב ואם.

אולם, כשהוא שומע על מעשי החכמים והאתגרים שהם התמודדו איתם, בשאיפתם לקיים מצווה זו בצורה המיטבית, הוא מודה בגילוי לב: 'אשריי יתום

3. בתנאי כמובן, שאין רצון ההורה סותר את מצוות התורה, או פוגע בו פיזית או נפשית וכד'.

אני! אין בי את הכוחות הפיזיים והנפשיים לנהוג כר' טרפון ולשתוק כר' ישמעאל!

כך שכנראה הייתי נכשל בקיום המצווה המורכבת והרחבה הזו. תיאור הירושלמי, מסתיים בהצהרתו של רבי אבון:

אמר רבי אבון: פטור אני מכבוד אב ואם. אמרו: כד עברת ליה אימיה מית אבוי, כד ילדתיה מיתת. [תרגום: כאשר הרתה אמו – מת אבוי, בעת שילדה אותו – מתה אמו].

לפי הכתוב, אין אפשרות להכריע בוודאות, האם רבי אבון, רק 'מדווח' על היותו פטור ממצוות כבוד הורים, או שהוא רואה ביתמותו יתרון אמיתי, בדומה לר' זעירא, משום שאין הוא צריך לעמוד בקיום מצווה כל כך קשה ליישום. אולם, מהצהרה דומה של ר' יוחנן בתלמוד הבבלי (קידושין, שם) נראה שהוא סובר שיתמותו היא (לכאורה), המצב האידיאלי של יהודי המחוייב במצוות ה', משום הקושי הרב בקיום מצוות כבוד הורים ומוראם:

אמר רבי יוחנן: אשרי מי שלא חמאן. [תרגום: אשרי מי שלא זכה לראות את הוריו!]

מסביר רש"י, על אתר: אשרי מי שלא חמאן – שאי אפשר לקיים כבודם ככל הצורך והוא נענש עליהם.

הסברו של רש"י לא משאיר מקום לספק: ר' יוחנן סובר שהשמירה על כבוד ההורים ויראתם, הן מצוות שקשה ביותר, עד בלתי אפשרי, לקיים כל צרכן, כך, ש'אשרי מי שנולד יתום', שאיננו צריך להיענות לאתגר הכרוך בקיומן.

ראוי להדגיש שאחד המאפיינים של מצווה ייחודית זו, הוא שהיא מצווה שבין האדם לזולתו, החלה עליו מיום לידתו ועד יום מותו, שהרי גם אם הוריו נפטרו, חייב האדם לשמור על כבודם.⁴

מעניין שמיד לאחר ציטוט הצהרתו, נכתב בתלמוד: רבי יוחנן, כי עברתו אמו – מת אבוי, ילדתו – מתה אמו; יכול להיות שהתלמוד מתאר את הביוגרפיה

4. כפי שמתואר בגמרא (קידושין לא ע"ב): מכבדו בחייו ומכבדו במותו. בחייו כיצד? ... במותו כיצד? ...

הפרטית של ר' יוחנן, לאחר קביעתו הקשה, במטרה ללמדנו, שאין להבין מניסוחו הקיצוני של ר' יוחנן שאכן אי אפשר לקיים את המצוות כלפי ההורים כראוי, אלא שהוא ניסה למצוא את הצדדים החיוביים, ביתמותו. זו נקודת המבט של ר' יוחנן, שלא זכה לגדול עם הוריו.

מה הם, אם כן, החיובים הנכללים במצוות מורא וכבוד ההורים, אשר לעיתים קיומן כרוך באתגר פיזי ו/או נפשי.

הגמרא, במסכת קידושין (שם), על בסיס מדרש ההלכה, הכתוב בספרא קדושים (פרשה א), מגדירה את מצוות מורא וכבוד הורים, על פי פרטיהן:

ת"ר: איזהו מורא, ואיזהו כיבוד? מורא – לא עומד במקומו, ולא יושב במקומו, ולא סותר את דבריו, ולא מכריעו; כיבוד – מאכיל ומשקה, מלביש ומכסה, מכניס ומוציא.

על בסיס התיאור בברייתא, ניתן לקבוע, שהמאפיין של מצוות מורא הורים הוא שמירה על כבודם, בעיקר ע"י הימנעות ממעשים המבזים אותם. והמאפיין של מצוות כיבוד הורים, הוא עזרה בפועל, בכל דבר אותו מתקשה ההורה לעשות, פיזית.

כלשונו של רבי דוד בן יעקב פרדו, בעל שו"ת מכתם לדוד (יורה דעה, סימן לב):

דגדר הכבוד הוא: מאכיל ומשקה ולשמשו בכל שימוש שהשמים משמשים בהם... מה שאין כן גדר המורא, שאינה אלא מניעה מלעשות דבר שתהיה נגד כבודו! ...

אבחנה זו בין שתי המצוות, מתחדדת בדברי ר' ברוך הלוי אפשטיין, בחיבורו 'תורה תמימה' (שמות כ הערה פ):

אבל המורא מוגבל בעניינים אחרים: לא עומד, ולא יושב במקומו, ולא סותר, ולא מכריע את דבריו ... ומה שהגביל פרטים אלה ל'כבוד' ואלה ל'מורא', יש לומר משום דהמורא בכלל הוא חלק אלוהי ממעל, כדכתיב: 'וְיִרְאֵת מְאֹלְהֵיךָ', 'אֵת ה' אֱלֹהֶיךָ תִירָא', ולכן יחסו למורא דברים רוחניים, ולהכבוד עניינים גשמיים.

לסיכום מערכת חובות האדם כלפי הוריו, כותב הרמב"ם (ממרים ו, ג):

אי זהו מורא ואי זהו כבוד? מורא: לא עומד במקומו, ולא יושב במקומו, ולא סותר את דבריו, ולא מכריע את דבריו, ולא יקרא לו בשמו לא בחייו ולא במותו, אלא אומר: 'אבא מרי' ...

אי זהו כבוד? מאכיל ומשקה, מלביש ומכסה משל האב, ואם אין ממון לאב ויש ממון לבן – כופין אותו, וזן אביו ואמו כפי מה שהוא יכול, ומוציא ומכניס ומשמשו בשאר הדברים שהשמים משמשים בהן את הרב, ועומד מפניו כדרך שהוא עומד מפני רבו.

ג. האם נצטוונו על אהבת האב והאם?

מתוך העמידה על היקפן, וחשיבותן של מצוות כבוד ומורא הורים, עולה השאלה: במצוות אחדות, מִצְוָה עלינו התורה, לפתח רגשות מסוימים, כדוגמת: 'וְאָהַבְתָּ אֶת ה' אֱלֹהֶיךָ בְּכָל לִבְּךָ וּבְכָל נַפְשְׁךָ וּבְכָל מְאֹדְךָ' (דברים ו, ה), או: 'וְשִׂמְחֶתָּ בְּחֶגְגְךָ וּבְיָמֶיךָ וּבְתַעֲנוּגֶיךָ...' (דברים טז, יד). איך ציוותה התורה על הרגש? האם אדם יכול לתת לעצמו פקודה: 'אהב את ה'!' ומיד הוא יתחיל לאהוב את הקב"ה? האם בהיכנס חג הסוכות בשעה מסוימת, אמור האדם לצוות על עצמו: 'מרגע זה מוכרחים להיות שמח'?

בשאלה זו עסקו הוגים, פרשנים ופוסקים במהלך הדורות, וקצרה היריעה במאמרנו, לתאר את ההתייחסויות השונות שנכתבו ביחס אליה, אולם העובדה היא שהקב"ה בחר בפירוש, לצוות אותנו במצוות מסוימות, לעצב את הרגשות הפנימיים ביותר שלנו, על כל הקושי העשוי להיות כרוך בכך.⁵

מדוע, אם כן לא נצטוונו: 'אהב את אביך ואת אמך'? האם אהבת ההורים איננה תנאי הכרחי לקיום ראוי שלהן? האם משום שמדובר במערכת של חיובי 'עשה' ו'לא תעשה' שבציות להן, מקיים האדם את המצוות הללו במלואן, ואין כל צורך להחצין יחס רגשי מסוים כלפי ההורה? האם ניתן לתאר היענות לצו התורה,

5. בתקופות קשות בתולדות העם היהודי. שאלו יהודים את הרבנים, איך לקיים מצוות אלה, כאשר המציאות היא כל כך קשה וחיי היהודי נרמסים ברגל גסה, ע"י הגויים השולטים בהם. דוגמאות רבות מספור לשאלות מסוג זה, ניתן למצוא בתקליטור 'שו"ת השואה', שיצא בהוצאת 'מכון נתיבי ההלכה, מאגרי מידע תורניים'.

הכולל הקפדה על קיום פרטי מצוות כבוד ההורים, בלא 'סבר פנים יפות' כלפיהם? את השאלות הללו נברר בעזרת עיון בדברי ראשונים ואחרונים.

נפתח בפירוש רבי עובדיה ספורנו, לפסוק: 'אִישׁ אָמוּ וְאָבִיו תִּירָאוּ' (ויקרא יט, ג):

להורות שלא יהיה הכבוד בהם על אופן שיהיה לבו גס בהם, אף על פי שיכבדם במאכל ובמשתה ובמלבוש, כמו שהזכירו ז"ל, באמרם: יש מאכיל לאביו פסיוני וטורדו מן העולם, (קידושין לא ע"א), אבל יהיה כבודו להם כמכבד נוראים אצלו למעלתם עליו.

ר' עובדיה ספורנו דורש מהמכבד את הוריו, לא רק לבצע באופן טכני את המוטל עליו במסגרת המצווה, אלא לפתח יחס מכבד, נפשי עמוק כלפיהם: "אבל יהיה כבודו להם כמכבד נוראים אצלו למעלתם עליו".

לשם הבנה עמוקה את דרישתו של הספורנו, נעיין בסוגיית הגמרא אותה הוא מצטט ממסכת קידושין (לא ע"א וע"ב):

תני אבימי בריה דרבי אבהו: יש מאכיל לאביו פסיוני [רש"י: עוף חשוב ושמן] וטורדו מן העולם, ויש מטחינו בריחים ומביאו לחיי העולם הבא [רש"י: שמכבדו בדבריו טובים ונחומים, והמלאכה מטיל עליו בלשון רכה, מראה לו צורך השעה שאינן יכולין להתפרנס אלא ביגיעה זו].

איך ייתכן שאדם ייתן לאביו לאכול עוף משובח, יקר וטעים ובכך 'טורדו מן העולם', ומולו אדם שמאלץ את אביו לטחון בריחים – מלאכה פיזית קשה מאוד, ולמרות זאת דווקא אותו אדם מביא את אביו לחיי העולם הבא?

רש"י וכן בעלי התוספות, מפנים את המעיין בסוגיה, לתיאור המופיע בתלמוד הירושלמי (מסכת פאה, פרק א' הלכה א'), אליו התכווין אבימי בקביעתו.

יש שהוא מאכיל את אביו פטומות ויורש גיהנם! ויש שהוא כודנו בריחים ויורש גן עדן! כיצד מאכיל את אביו פטומות ויורש גיהנם? חד בר נש הוה מייכיל לאבוי תרנוגלין פטימין, חד זמן אמר ליה אבוי: "ברי, אילין מנן לך?" אמר ליה: "סבא, סבא, אכול ואדיש דכלביא אכלין ומדשין!" נמצא מאכיל את אביו פטומות ויורש גיהנם! כיצד כודנו לריחים ויורש גן עדן? חד בר נש הוה איטחין בריחייא, אתת צמות לטחונייא, אמר ליה: "אבא, עול טחון תחתי, אין מטת מבזיאי – טב לי אנא ולא את, אין מטות מילקי – טב לי אנא ולא את! – נמצא כודנו בריחים ויורש גן עדן.

[תרגום: כיצד מאכיל את אביו פטומות ויורש גיהנם? אדם אחד היה מאכיל את אביו תרנגולים מפוטמים. פעם אחת, אמר לו אביו: "בני, אלה מניין לך?" ענה לו הבן: "זקן, זקן, אכול ושתוק, שהכלבים אוכלים ושותקים!" נמצא מאכיל את אביו פטומות, ויורש גיהנם! כיצד כודנו לריחיים ויורש גן עדן? אדם אחד מקצועו היה טוחן בריחיים, באה פקודה מאת המלך, לגייס את הטוחנים לעבודת המלך. אמר הבן לאביו: "אבא, הכנס וטחון במקומי (כך תהיה פרנסה למשפחתנו, ואני אוכל ללכת במקומך לגיוס המלך), שאם בעבודת כפיים זו יהיה בזיון, עדיף לי שאני אתבזה ולא אתה! ואם יהיה מלקות – שיכו שוטרי המלך את הטוחנים, טוב לי שיכו אותי ולא אותך!"].

רש"י, על אתר, מוסיף משלו לתיאור הכתוב בירושלמי:

אמר לו: "סבא, מה איכפת לך, טחון ואכול, כלומר: לעוס ואכול!" הראהו שקשה לו. ... א"ל בנו: "טחון ואני אלך תחתך לעבודת המלך, שאין לה קצבה!" ...

הבן, המתואר ראשון, קיים את אחת מחובותיו במסגרת מצוות כבוד הורים: 'מאכיל'. אולם, הוא נתן לאביו אוכל משובח תוך שהוא מחצין כלפיו את הקושי שלו לכבד אותו, הוא מחצין מיאוס באביו ובשאלותיו תוך השפלתו, בכנותו את האב 'זקן' ובהשוואתו אותו לכלב.

הבן בתיאור השני, כאילו מכריח את אביו לטחון בריחיים, אבל משהתוודענו לנסיבות בהן מדובר, אנו מבינים שמטרת הבן היא למנוע מאביו מצב של עבודה פיזית קשה, בהיותו חלק מהמגויסים לעבודת המלך, עבודה העשויה לכלול השפלה ופגיעה.

לכן, מעדיף הבן, ללכת בעצמו לעבודת הטחינה אצל המלך, ולהשאיר את אביו שיטחן עבורם את הקמח בביתם, כדי שאם חלילה יתגשמו חששותיו, הוא זה שיספוג את ההשפלות והמכות, ובלבד שאביו לא יצטרך לעבור את זה.

כך מתאר אבימי בקביעתו: "יש מאכיל לאביו פסיוני..." את חשיבות המוטיבציה הנפשית שמכוחה פועל הבן, המוקרנת לאביו, מעבר לחשיבות ביצוע המעשים הפיזיים של הבן, אותם מנתה הברייתא: מאכיל ומשקה וכד', או חובת ההימנעות ממעשים מסוימים: לא יושב במקומו וכד'.

נמצאנו למדים, שאין דיי בפעולות הפיזיות כדי לקיים את מצוות כבוד הורים ומוראם במלואם, אלא, יש לפתח גישה נפשית חיובית חמה ודואגת כלפי ההורה, אותה יחצין הבן בכל פעולותיו כלפיו. ברוח זו מסכם המאירי את סוגייתנו בפירושו 'בית הבחירה' על אתר:

וכן חייב לכבדם הרבה בדברים, ולא עוד, אלא שאם עשה להם כל מיני כבוד שבעולם, והיה מקלה אותם בדברים – יצא שכרו בהפסדו וקפחו! וכל המכבד בדברים ולא כבד במעשה אלא מעט, מצד מיעוט היכולת, או אף שהטריחו במלאכה דרך כבוד ותועלת – שכר כפול לו! דרך צחות אמרו: יש מאכיל לאביו פסיוני וטורדו מן העולם...

לשיטת המאירי, העזרה הפיזית פחות חשובה, מהיחס אותו אמור הבן להקדין להוריו. מי שאין בכוחו וביכולתו לתת להוריו דברים רבים, אך הוא מעניק להם כבוד ויקר – שכרו כפול מזה שביצע את כל הפעולות הפיזיות הנדרשות ממנו, אך ביזה את הוריו. לשיטתו, הוא לא יקבל שכר אפילו על הפעולות שהוא כן עשה, משום שהוא עשה אותן תוך בזיון ההורים והשפלתם.

אולם, אם אכן יחסו הרגשי של הבן להוריו, הוא משתנה חשוב ביותר לקיום ראוי של המצוות כלפיהם, נחזור ונשאל ביתר עוז: מדוע לא צייתה התורה: 'אהב את אביך ואת אמך'? כיצד ניתן לדרוש מהבן להקדין יחס חיובי להוריו, אם הוא לא מחוייב לאהוב אותם? אולי, אף שאין ציווי על כך, ברור ופשוט שהבן חייב לשדר יחס חם ומכבד, גם מבלי שהוא יאהב אותם?

כדי לענות על שאלות אלו, נבחן ארבע גישות שונות של פוסקים ופרשנים, ביחס לעמדה הנפשית שנדרש הבן לפתח כלפי הוריו, במטרה לקיים את מצוות כבוד הורים ומוראם באופן האידיאלי.

1. הגישה הראשונה: החובה – לכבד, אין חובה – לאהוב

"ואפשר שיכבד אדם ויירא וישמע ממי שאינו אהבו"

כאשר נשאל הרמב"ם, ע"י ישמעאל הגר, האם מעמדם של הישמעאלים [המוסלמים] הוא כשל עובדי עבודה זרה, עונה הרמב"ם על השאלה, אך מתייחס בתשובתו גם לרקע שקדם לה: אופי הבירור בין ישמעאל הגר לרבו. בתשובתו, מבהיר הרמב"ם, את מי צונו לאהוב, וכלפי מי לא קיימת חובה כזו כלל (שו"ת הרמב"ם, סימן תמח):

תשובה שעשה הרב לישמעאל אחר שנתגייר:

שאלה: על אלו הישמעאלים, שאמרת שאינם עובדי עבודה זרה ואמר לך רבך שהם עובדי עבודה זרה, והאבנים שמשליכין בתרפותן הן למרקוליס. והשיב לך שלא כהוגן עד שנתעצבת אל לבך ונכלמת וקרא עליך: 'עֲנֵה כְּסִיל כְּאֻלְתּוֹ' (משלי כו, ה).

תשובה: אלו הישמעאלים אינם עובדי עבודה זרה כלל! וכבר נכרתה מפיהם ומלבם!... ואשר השיבך רבך שלא כהוגן, והעציבך והכלימך, וקראך 'כְּסִיל' – עבירה גדולה בידו וחטא גדול חטא!

וקרוב בעיני ששוגג הוא וראוי לו לבקש ממך מחילה, אע"פ שאתה תלמידו, ואחר כך יצום ויזעק ויתפלל וייכנע אולי יתכפר לו וימחול לו האל יתעלה. וכי שכור היה זה [ולא ידע] שבשלשים וששה מקומות הזהירה תורה על הגר, ואיה דבר: 'וְגֵר לֹא תוֹנֶה' והיא אונאת דברים!?

אילו אמר הוא האמת והיית אתה התועה, היה לו להסביר לך פנים ולדבר לך רכות, כל שכן שאמרת האמת והוא התועה! ועוד, שזה דורש אחר הישמעאלים אם הם עובדי עבודה זרה אם לאו, היה לו לחוש לעצמו על הכעס שכעס עד שהכלים גר צדק שלא כדין! וכבר אמרו רז"ל: כל הכועס יהיה בעיניך כעובד עבודה זרה!

דע שחובה שחייבתנו התורה על הגרים גדולה היא! **על האב ועל האם נצטוינו בכבוד ומורא, ועל הנביאים לשמוע להם, ואפשר שיכבד אדם ויירא וישמע ממי שאינו אוהבו, ועל הגרים ציוונו באהבה רבה המסורה ללב: 'וְאֶהְבֶתֶם אֶת הַגֵּר וְגו', כמו שצונו לאהוב את שמו: 'וְאֶהְבֶתֶם אֶת ה' אֱלֹהֵינִי, והקב"ה בכבודו אוהב גר, שנאמר: 'וְאֶהְבֶתֶם אֶת ה' אֱלֹהֵינִי לְחֶם וְשִׂמְלָה'.**

אמנם, אין הרמב"ם מתייחס באופן ישיר לשאלת חובת האהבה של בן כלפי הוריו, אך בהשוואה לחובת אהבת הַגֵּר, הוא מניח שהעובדה שלא נצטוינו לאהוב את ההורים, היא משום ש: "אפשר שיכבד אדם, ויירא וישמע ממי שאינו אוהבו".

הרמב"ם משווה בין היחס הרצוי להורים, לחובת האהבה שניצטונו בתורה, כלפי הגר ולהבדיל – כלפי הקב"ה.

כנראה שלשיטתו, הרוצה לילך בדרך התורה, אמור לחוש רגשי אהבה כלפי הגר. כמו כן, חסרה התשתית הבסיסית לעבודת ה' בלא היענות לציווי: 'וְאַהֲבַת אֶת ה' אֱלֹהֶיךָ'. אולם ביחס להורים – התורה דורשת שמירה על כבודם והושטת עזרה להם, ואת זה אפשר, להבנת הרמב"ם, לעשות ללא שהבן או הבת חשים כלפיהם אהבה, ובלבד שיוקרן להם יחס חיובי.

גם המהר"ל מפראג, בספרו 'נתיבות עולם' (נתיב אהבת השם, פרק א) מנתק בין היחס הרגשי של הבן להוריו, ובין הדרישות שדורשת ממנו התורה, ודורשים חז"ל, כחלק מחובותיו כלפיהם:

אף שצוה השם ית' מורא אב ואם, וכן צוה על מורא רבו, ולא מצינו שצוה על אהבת אביו ועל אהבת אמו ועל אהבת רבו, דבר זה מפני שאין אלו שווים, ומכיון שאינם שווים ודומים, לא יפול ביניהם אהבה כלל, רק יראה בלבד.

להבנת המהר"ל, לא היתה יכולה התורה לדרוש מהבן לאהוב את הוריו, משום שאי אפשר שתהיה אהבה, במערכת יחסים שבה קיימת הירארכיה ברורה: ההורים הם לעולם מעל הבן, הם מבוגרים ממנו, מחנכים אותו, מלמדים אותו ומורים לו את דרכו, כך שאין מדובר ביחסים שוויוניים, ולכן "לא יפול ביניהם אהבה כלל רק יראה בלבד", מסיבה זו ציוותה התורה רק על הכבוד והיראה ולא על האהבה.

יש בהסברו של המהר"ל הגיון רב, אולם ניתן לשאול על הבנתו שלוש שאלות:

א. מהיכן נלמדה האקסיומה שכשיש מערכת יחסים הירארכית, אין אפשרות להתקשר ברגשי אהבה, הרי מצאנו תלמידי חכמים, למשל, שאהבו אהבה גדולה את מורם ורבים?⁶

6. צר המקום מלהכיל את הדוגמאות הרבות לקשרי אהבה בין רב לתלמידו, בתקופת תנאים ואמוראים, די אם תוזכר מערכת היחסים בין אביי – אמורא בבלי בדור הרביעי, עם רבה – דודו, מורו ורבו, והקשר שבין רבא – אמורא בבלי חברו ובר הפלוגתא של אביי, עם רב יוסף העיוור – מורו ורבו. הרוצה להרחיב בכך יעיין ב: תולדות תנאים ואמוראים, הרב אהרון הימן, ירושלים תשמ"ז, בערך: אביי, ובערך: רבא.

ב. בוודאי שאין כל שוויון בינינו לבין הקב"ה וחרף זאת, הורה לנו הקב"ה: 'וְאֶהְבֶּתְּ אֶת ה' אֱלֹהֶיךָ'?

ג. אולי דווקא כשהיחסים אינם שוויוניים, יש עניין גדול לצוות על מאמץ לפיתוח רגשות אהבה? זאת משום שמערכת יחסים כזו מעצם טיבה, עשויה לעורר, חוסר הבנה, כעס, תסכול וכדו', כך שאם האדם יודע, שהציפייה ממנו היא לאהוב את מי שמעליו אשר דואג לצרכיו, הוא יפנה את מאמציו לפיתוח רגש מעין זה.

השאלות הללו יוצרות בקיעים בהסבר המהר"ל ולכן יש צורך לנסות ולמצוא הסבר נוסף, להיעדר הציווי על אהבת ההורים בתורה.

2. הגישה השנייה – כיבוד הורים כפריעת חוב כלפיהם

"כבוד אב ... הוא כפריעת בעל חוב עבור טרחתם ומזונם".

במסגרת דיון בשכר המצוות, מצוטטת בתלמוד הירושלמי (קידושין פרק א הלכה ז), גישתו של ר' אבא בר כהנא, הרואה את מהות מצוות כבוד הורים 'פריעת חוב' של הבן, כתמורה לכל מה שהוא קיבל מהם:

א"ר אבא בר כהנא: השוה הכתוב מצוה קלה שבקלות למצוה חמורה מן החמורות.

מצוה קלה שבקלות – זו שילוח הקן, ומצוה חמורה שבחמורו' – זו היא כיבוד אב ואם, ובשתייהן כתיב הארכת ימים. א"ר אבון: מה אם דבר שהוא כפריעת חוב, כתי' בו: 'למען ייטב לך', ו'למען יאריכון ימך' – דבר שיש בו חסרון כיס וסיכון נפשות לא כל שכן!

מסביר ר' משה מרגלית, בעל פירוש 'פני משה' לתלמוד הירושלמי, על אתר:

ומה עם דבר שהוא כפריעת חוב – ממצוות כיבוד גופה, אנו למדין כמה גדול שכר המצוות, דמה מצווה זו, שהיא כפריעת חוב לאדם, שכל מה שיעשה לאביו ולאמו אינו אלא כפרעון חוב, שגמלוהו הטובה בלידתו, וגידולו, ולמודו, וכתוב בה שכר גדול כזה – שאר מצוות שיש בהן חסרון כיס, כגון: תרומות ומעשרות וכיוצא בהן, וסכנת נפשות, כגון: מילה וכיוצא בה, לא כל שכן לשכר גדול ביותר.

לעניות דעתי, העמדת מצוות כבוד הורים כסוג של פרעון חוב של הבן, מעלה מספר תהיות:

א. כאשר אדם עושה משהו כפריעת חוב, הוא יכול לעשות זאת כחובה מוכרחת, ללא כל קשר לרגשות כאלה או אחרים, ואף כדבר מאוס, והרי הדגשנו, שזהו איננו היחס שהבן אמור להעניק להוריו! אסור שאדם יכבד הוריו כחובה המוטלת עליו, וברצונו רק למהר לפרוע אותה ולהיפטר ממנה! כיצד, אם כן מתיישרים הדברים?

ב. האם במקרה שההורים לכאורה, נתנו לילד מעט מאוד, כמו במצב של הורים ביולוגיים שלא גידלו את בנם, האם אין הוא חייב בכבודם?! הרי בוודאי שהוא מחוייב להם.

ג. האם במצב שבו ההורים נתנו לבנם יחס שלילי, אלים ומדכא, ההלכה תפטור אותו ממצוות כבוד ההורים, משום שברור שאין לחייבו לכבדם כמי ש'פרוע את חובו'?

ר' מאיר שמחה הכהן מדווינסק, בעל הפירוש 'משך חכמה' על התורה (דברים ה, טו), עונה באופן חלקי על התהיות שהעלנו:

כבד את אביך וכו' כאשר צוך ה' וכו' – הרצון, כי אמרו בירושלמי דכבוד אב הוי מצוה קלה, דהוא כפריעת בעל חוב עבור טרחתם ומזונם. ולכן אמר אף באופן שאביך ואמך עזבוך ולא גדלוך – גם כן תכבדם, 'פְּאֶשֶׁר צִוְּךָ ה' אֶל הַיָּד – במדבר, ששם לא היה טורח גדול על האבות בגידול בניהם, כי מן היה יורד מן השמים, ומים מבאר, ובשר משליו, והענן היה מנהיג מלבושיהם. ובכל זאת צוך ה' לכבד אביך ואמך – כן תעשה לדור אחרון!...

להבנת בעל ה'משך חכמה', המילים 'פְּאֶשֶׁר צִוְּךָ ה' אֶל הַיָּד', הכתובות בתורה לאחר הצייווי: 'כִּבֵּד אֶת אָבִיךָ וְאֶת אִמְךָ', מטרתן דווקא לשלול את ראיית מצוות כבוד הורים כפריעת חוב של הבן!

הקב"ה דאג לכל מחסורם של בני ישראל במדבר, ודווקא שם, כאשר ההורים לא היו האחראיים לסיפוק צרכי צאצאיהם, ציווה ה' לכבדם. צְוִנוּ לַכֹּבֵד אֶת הַיָּד: דווקא במדבר, על מנת שנבין שחובתנו כלפי ההורים, איננה נובעת מגישה של: 'מידה כנגד מידה' – כפי שהוריק נתנו לך – כך אתה צריך להשיב להם, אין כל קשר בין הדברים! חובת הכבוד הנה בלתי תלויה ב'חשבונאות' מסוג זה.

לשיטת בעל ה'משך חכמה', אדם חייב לכבד את הוריו אף במצב קיצוני בו הוא לא קיבל מהם דבר! אין לחובה הבסיסית המוטלת עלינו לכבד את הורינו, דבר וחצי דבר עם האומדן הסובייקטיבי שלנו, את שנתנו לנו ההורים, ואת שהחסירו מאתנו.

גישתו של ה'משך חכמה' מבטלת את האפשרות שהבן לא יעניק להוריו יחס מכבד, בגלל שלתחושתו, הוא לא קיבל מהם את שהיה ראוי שיקבל. מדבריו ניתן להסיק, שאין הוא מקבל את הגישה שהאדם חייב לכבד את הוריו כפריעת חוב, וממילא קיבלנו תשובה לשאלה שהעלנו ביחס לגישה השנייה: איך ייתכן לדרוש מהבן יחס חיובי כלפי הוריו, אם אנו מעמידים את קיום מצוות כיבוד הורים כפריעת חוב.

להבנתו של בעל ה'משך חכמה', ניתן לדרוש מהבן גילוי של יחס חם וחיובי כחלק מקיום המצוות כלפי הוריו, דווקא משום שחובתו לא נובעת ממה ש'מגיע' או לא 'מגיע' להם, אלא מתוך הבנה ש החובה לכבדם חלה עליו, בשל מעמדם כהוריו.

כהמשך מסוים לגישת ה'משך חכמה', נבחן עתה, את הגישה ה'מְתַנָּה', את קיומה הראוי של מצוות כבוד הורים, ברגש חיבה ואהבה, שהבן מְצַוֶּה לפתח כלפי הוריו, יחס שיאפשר לו לכבדם, להוקירם ולירוא מהם, כפי שהתורה מצפה ממנו.

במהלך העיון בדבריהם של האוחזים בגישה זו, יש לשזור התייחסות למצוקתם של שואלים רבים, המשתפים אותי בקושי האישי – רגשי / נפשי, שהם חווים, בקיום מעשי של מצוות כיבוד ומורא הורים.

ישנם מצבים (רבים מידי, לכאבי...) בהם אני מבינה, שהאדם הניצב מולי, הנו עובד ה' באמת ובאמונה, החפץ ביושר ובכנות, לילך בדרך התורה, אך מתקשה בקיום המצוות בהן הוא חייב כלפי הוריו, דווקא בשל הדברים שהוא כן 'קיבל' מהם:

יחס שלילי, החצנה של חוסר אמון, אלימות מילולית, ו/או פיזית, ו/או מינית, שהוא או מי מאחיו או אחיותיו, חוו בבית.

במקרים אחרים, אני עדה לקושי של הבנים ו/או הבנות, לכבד את מי שנתן להם דוגמא שלילית ביותר של חיים זוגיים, לאחר שהם ראו וחוו יחס משפיל ואלים,

של מי מההורים כלפי בן או בת הזוג.⁷ פעם אחר פעם אני מתבקשת, ע"י מי שעברו חוויות משפחתיות קשות בילדותם, להנחותם באיזו דרך עליהם לילך, במסגרת מחויבותם למצוות: 'כַּבֵּד אֶת אָבִיךָ וְאֶת אִמְךָ ...', ו-'אִישׁ אָמוֹ וְאָבִיו תֵּיכָּאוּ ...'.

כאשר בן ו/או בת מתארים באוזניי נסיבות חיים כאובות, המקשות עליהם לחוש כלפי הוריהם תחושות חיוביות, לעניות דעתי, אין זה נכון להתמודד עם האתגר שהם מתארים, באמצעות 'נזיפה' שאין 'להתחשבן' התחשבות צרה עם ההורים, ולהכריחם לכבדם ולאהוב אותם, במנותק מ'החשבון' המתקיים במחשבתם, של הדברים שהם קיבלו או לא קיבלו מהם, כי כך ציוו חלק מפוסקי ההלכה. דווקא משום שאני סבורה, שאין זו ההתייחסות הנכונה למצוקתם, עלינו להבין את הגישה התובעת במפגיע מהאדם לאהוב את הוריו, כחלק אינטגרלי של המצוות כלפיהם.

3. הגישה השלישית: חובת האדם לאהוב את הוריו

"ובכלל הפרעון, שיאהב אותם אהבה עזה"

ר' אלעזר בן משה אזכרי, בעל 'ספר חרדים' (פרק ט, לז-לח), אחז בגישה שהבן חייב לאהוב את הוריו, וזאת דווקא בהסתמכו על גישת ר' אבא בר כהנא, שחובת כבוד ההורים היא כפריעת חוב:

... למדנו, שקבלה בידם שבכלל כבודם האהבה, ודין הוא! שהרי אמרו במדרש: דכל מצות כבוד אב ואם, היא פרעון חוב, שהבן חייב לפרוע לאביו ולאמו הטובה שגמלוהו, ומי שאינו מכבדו – נקרא רשע! דכתיב (תהילים לז, כא): 'לֹאֶה רָשָׁע וְלֹא יִשְׁלָם', והמאכילם ומשקה אותם ועושה להם כל צרכיהם – נקרא צדיק! שנאמר (שם): 'וְצַדִּיק חוֹנֵן וְנוֹתֵן', היינו, שנותן להם בלב חנון, כדרך שהיו הם נותנים לו, ולא בלב אכזרי. ובכלל

7. בהקשר כואב זה, ניתן להזכיר את המקרה של חייל הצנחנים: שוקי בסו (היום: משה), שהרג את אביו לאחר שזה הכה את אמו, אשר סבלה במשך שנים רבות מאלימותו של בעלה. בראיונות רבים בכלי התקשורת, ניתן היה להתרשם שמדובר בבחור רגיש וטוב לב, שלא היה מסוגל יותר להכיל את סבלם המתמשך והקשה של אמו ואחיו. הרוצה לחוש מעט יותר את שעבר ועובר על בסו, יעיין בספר שנכתב על ידו, יחד עם דוד אבודרהם: 'אבא, למה?', הוצאת אופיר 2010.

הפרעון, שיאהב אותם אהבה עזה כדרך שהיו הם אוהבים אותו, ולא יהיו עליו לטרוח ולמשא כבד. וכתב בספר המידות: ואם אין אדם מכבד אביו ואמו, גזירות קשות באות עליו, כעניין שנאמר (ישעיה כט, יג-יד): 'וַיֹּאמֶר אֲדֹנָי יְעֹנֵן כִּי נִגַּשׁ הָעַם הַזֶּה בְּפִי וּבְשִׁפְתָיו כְּבָדוֹנִי וְלִבּוֹ רַחַק מִמֶּנִּי וְתָהִי יְרֵאתָם אֶתִּי מִצֹּת אֲנָשִׁים מְלַמְּדָה', 'לִכֵּן הִנְנִי יוֹסֵף לְהַפְלִיא אֶת הָעַם הַזֶּה הַפְּלֵא וְהַפְּלֵא וְאֲבַדְהָ חֲכֻמַּת חֲכָמָיו וּבִינַת נְבִיָּו תִּסְתַּתֵּר'. כלומר, שהרי השווה ה' כבודם לכבודו, ואע"פ שהפסוק הזה כתוב בכבוד הבורא, הוא הדין על כבוד אב ואם.

לתפיסתו של ר' אלעזר, הבנת הבן את חובתו לכבד את הוריו כפריעת חוב כלפיהם, איננה יוצרת תחושה של מחויבות מאוסה, שיש להיפטר ממנה כמה שיותר מהר, וללא כל יחס רגשי, ההיפך הוא הנכון!

דווקא הערכתו של האדם את דאגתם של אביו ואמו לכל מחסורו, והכרת התודה שהוא חש כלפיהם על כל מה שהעניקו לו, ייצרו אצלו מוטיבציה עמוקה לתת להם ככל שיש לאל ידו, ובכל דרך אפשרית, משום שהוא "יאהב אותם אהבה עזה, כדרך שהיו הם אוהבים אותו", ממש כפי שמתאר יהודה עמיחי את שהוא חש כלפי הוריו, בשיר שצוטט בפתח המאמר.

תיאור מצב אידילי שכזה, בין בנים ובנות להוריהם, קיים כבר במקורות קדומים. במסכת כלה רבתי (פרק ג הלכה יג), מחדד התנא, את ההבדל בין החובה לכבד את ההורים והדרישה לאהוב אותם, ובנוסף, הוא מסביר את הקשר שראוי שיווצר, ביניהן.

"אוהב את התורה ומכבד את התורה". אוהב את התורה – מנא לן? דכתיב (דברים ו, ה): 'וְאַהֲבֵתָ אֶת ה' אֱלֹהֶיךָ...'; 'אֶת' לרבות את התורה. ומכבד את התורה, שנאמר: 'כְּבֹד אֶת ה' מֵהוֹנֵךְ', 'אֶת' לרבות את התורה.

כיוצא בדבר אתה אומר: 'כְּבֹד אֶת אָבִיךָ וְאֶת אִמְךָ', 'אֶת' אביך – לרבות אשת אביך, ו'אֶת' אמך – לרבות בעל אמך ... מאי אהבה ומאי כבוד? **אהבה בלב, וכבוד במישרים ובמעשים טובים!**

התנא מצפה מהאדם שירגיש אהבה בלבו להוריו, ואת אהבתו עליו לבטא במעשיו.

רבי מאיר אייזנשטט, בעל שו"ת פנים מאירות (חלק ב, סימן לה), מסביר כיצד ניתן ללמוד מיותר המילים בפסוק: 'וְאַהֲבַתְּ אֶת ה' אֱלֹהֶיךָ' – המצווה על חובת אהבת ה' באופן מפורש, את החובה לאהוב את ההורים, דרישה שאינה מפורשת בפסוקי התורה.

בעל 'פנים מאירות', מסביר זאת, בהסתמכו על תיאור דרכו הלמדנית של שמעון העמסוני, המתוארת בגמרא, במסכת קידושין (דף נז ע"א):

כדתניא: שמעון העמסוני היה דורש כל 'אתין' שבתורה [לריבוי], כיוון שהגיע ל'את ה' אֱלֹהֶיךָ תִירָא' (דברים ו, יג) – פירש [הפסיק]; אמרו לו תלמידיו: רבי, כל 'אתין' שדרשת מה תהא עליהם? אמר להם: כשם שקבלתי שכר על הדרישה, כך קבלתי על הפרישה...

רבי מאיר אייזנשטט, מסביר מדוע שמעון העמסוני, פרש מדרכו בהגיעו לפרש את הפסוק: 'את ה' אֱלֹהֶיךָ תִירָא', ולא פרש כשהיה צריך לדרוש את המצווה: 'וְאַהֲבַתְּ אֶת ה' אֱלֹהֶיךָ':

... ניחא גבי 'וְאַהֲבַתְּ אֶת ה' אֱלֹהֶיךָ' לא פירש, דסבר דאתי לרבות אהבת אב ואם, משום דהוקש כבודם לכבוד המקום, ולא נאמר 'אהבה' גבי אב ואם, ודרשינן מ'את' דכתיב גבי 'וְאַהֲבַתְּ אֶת ה' אֱלֹהֶיךָ'...

נראה שגם רבי מאיר אייזנשטט סובר, שחובת הבן לאהוב את הוריו, הינה חלק ממצוות כבוד הורים. לשיטתו, את חובת אהבת ההורים, ניתן ללמוד לדעתו, מהציווי על אהבת ה': 'וְאַהֲבַתְּ אֶת ה' אֱלֹהֶיךָ', משום שכפי שנכתב, במדרש הלכה קדום (שהוזכר), מושוים ההורים לקב"ה, בנושאים הלכתיים שונים, כמו: החובה לכבדם ולירוא מהם, והאיסור לקללם. כך, שניתן ללמוד מהציווי לאהוב את הקב"ה, את החובה לאהוב את ההורים המושוים לו.

אולם, למרות הדרך הלמדנית שסלל הרב אייזנשטט, עולה השאלה: האם אכן אפשר לקבוע בפשטות, שאהבת ההורים, היא תנאי הכרחי לשמירה על כבודם? אולי הקב"ה 'סבר' שאכן יש לדרוש מהבנים והבנות לכבד את הוריהם, לירוא מהם, ולקיים מעשית את כל פרטי המצוות הללו, אך, לא נכון לחייב אדם לאהוב את הוריו, משום שלעיתים עשויה להיווצר מערכת יחסים מורכבת, כפי שתיארנו, בין הבן או הבת להוריהם, כך שיחסם אליהם, מורכב ועדין מבחינה רגשית!

זאת ועוד – האם בנים או בנות המתקשים לחוש אהבה פשוטה וזורמת להוריהם (מסיבות שונות שחלקן תוארו), אף שהם מאוד משתדלים לעזור להם באופן מעשי ולשמור על כבודם, לא זוכים לקיים כראוי את מצוות כבוד הורים ומוראם?

בפרק הבא, בתיאור הגישה הרביעית לשאלת היחס הרגשי הרצוי אל ההורים, נציע דרך לפיה האדם חייב לכבד את הוריו במעשיו כלפיהם, בלבו ובכוונתו, אך אין בכך כדי לחייבו לאוהבם.

4. הגישה הרביעית: כבוד הורים ומוראם כמצות התלויות בלב

“ונראה, דעיקר מצות כבוד בלב”

כהקדמה להסבר הגישה שבכוחה, לעניות דעתי, לתת מענה למתקשים בקיום המצוות כלפי הוריהם, יש להסביר תחילה את משמעות קביעת חכמים: ‘רחמנא לבא בעי!’ – ‘הקב”ה – את הלב הוא רוצה!’ – עקרון זה מתואר במסכת סנהדרין (דף קו’ ע”ב), בסוגיה בה משווה רבא – אחד מגדולי אמוראי בבל בדור הרביעי, את יכולתם הלימודית העצומה של חכמי דורו, מול כישוריו הלימודיים הפחותים בהרבה (לטענתו), של רב יהודה. בגמרא מסופר שבשעת בצורת, כשעם ישראל התחנן לגשם, דווקא רב יהודה, הנחשב פחות ‘למדן’ מחבריו, הוא שהצליח ‘להוריד גשם’ באופן מידי:

... ורב יהודה שליף מסאני ואתא מטרא, ואנן צוחינן וליכא דמשגח בן. אלא, הקדוש ברוך הוא ליבא בעי, דכתיב (שמואל א’, ט”ז ז’): ‘יְהוָה יִרְאֶה לְלֵבָב.’

[תרגום: רב יהודה מוריד את סנדלו – ומיד יורד גשם, ואנו (תלמידי החכמים הגדולים, החיים בתקופת רבא), צווחים ומתחננים לגשם, ואין מי שמשגיח בנו! אלא, הקב”ה את הלב הוא רוצה, שכתוב: ‘יְהוָה יִרְאֶה לְלֵבָב’].

העקרון: ‘רחמנא לבא בעי’, מופיע בהקשרים רבים ושונים בדברי חז”ל, חכמי ימי הביניים ופוסקי זמנינו.⁸ כדי להבין את משמעותו העמוקה והמעשית, נעיין

8. יש לכלל זה השלכות הלכתיות חשובות רבותכשאחת מהן היא ביחס לשאלה: אם אדם יצא ידי חובתו בקיום מצווה מסוימת או לא.

בדברי ר' דוד ב"ר ברוך קלונימוס שפרבר – בעל שו"ת אפרקסתא דעניא (חלק ב, אורח חיים סימן קב), המשיב על שאלה בה חלקו חכמים: האם כוונת הלב, היא תנאי הכרחי לקיום מצוות.

ובעניין דין מצות צריכות כוונה, ראיתי דבר חדש במבוא הסידור: 'אוצר התפלות', בשם רבינו מנחם המאירי, בהקדמה הנפלאה למס' נדרים. אחרי אשר האריך שם בגדר המצות – אי צריכות כונה או לא, מסיים שם וזה לשונו: דעת כולם שווה שאם עשה המצוות בלי כוונת עשייה, רק כדרך מי שמתעסק בדבר, או בבלתי הרגשה וכו' – שלא יצא לדברי הכל! והוא גם שאף למי שאמר מצוות אין צריכות כוונה, לא אמר זה אלא בדיעבד. וכבר גלו אמיתת העניין התוספתא (ברכות, רפג): **שהכל תלוי בכוונת הלב! שנאמר: 'תִּכְיֶינָה לְבָבָם תִּקְשִׁיב אֲזַנְךָ'**, נמשך למה שאנחנו בו ונאות אליו, להודיע על העושה בדרך זה (בלי כוונה גמורה)... שאינו מקבל גמול על עשייתה! (אבל גם לא יענש, כי על כל פנים יצא ידי חובה). ע"ש.

על קביעותיו הנחרצות, מוסיף ר' דוד ב"ר ברוך, בהמשך תשובתו:

וכעין שכתב המאירי הנ"ל, כתב גם כן [ספר] העיקרים מ"ג פכ"ז, זה לשונו: **כלל גדול יהיה בידך בעשיית המצוות, שהכל הולך אחר כוונת הלב**, כמו שאמרו חז"ל: רחמנא לבא בעי! (סנהדרין קו ע"א. ע"ש דשם איתא: 'הקב"ה ליבא בעי'). ולפי זה, יש מי שעושה מצות הרבה – ואינם עולות לו כלום, או בשיעור שיספיקו להקנאת השלמות האנושי, ולא לחלק ממנו שיהי' מורגש. ויש עושה מצוה אחת – תספיק יותר ממצוות הרבה, כפי כוונת העושה אותם, לקנות חלק גדול מהשלמות. ... נראה בעל העקרים כמסתפק, אי בלא כונה אין לו שום שכר ושלמות, כדעת המאירי, או על כל פנים יש לו איזה שכר, אלא שאינו מספיק להקנות השלמות.

ר' דוד בר' ברוך, מציג את מה שנראה בעיניו בתחילה, כהתלבטות של ר' יוסף אלבו, האם אין כל ערך לקיים מצוות שלא מתוך כוונת הלב, וממילא ברור שאין על כך שכר, או שיש לקיום המצוות באופן 'טכני' ערך מסוים, עליו יקבל המקיים שכר, אך אין בדרך הקיום הזו בכדי להקנות למקיים את מה שהוא מכנה: "השלמות האנושי". מסקנתו של ר' דוד היא:

ואולי יש לומר שאינו בדרך מסתפק, אלא, כוונתו [של בעל העיקרים]: דאם אינו מתכווין כלל – אין עולה לו כלום, ואם התכווין בעשייתו איזה כוונה,

אלא שאינה כוונה גמורה מעומקא דלבא – אינו השיעור שיספיק להקנאת השלמות כו', שיהיה מורגש.

ביחס לשאלה האם כוונת הלב היא תנאי הכרחי לקיום מצוות, נפסק להלכה בשולחן ערוך (אורח חיים, סימן קב) שאין ערך לקיום מצוות מדאורייתא ללא כוונת הלב, משום ש'רחמנא לבא בעי'. מה, אם כן, נדרש מהאדם בפועל? מהי 'כוונת הלב'? כיצד ניתן לכוון אליה?

החפץ חיים, ר' ישראל מאיר הכהן מראדין, בעל ה'משנה ברורה', עומד על שני סוגים של 'כוונת הלב', בהתייחסו לחלוקתו של ר' יוסף קארו בשולחן ערוך (אורח חיים, הלכות קריאת שמע, סימן ס סעיף ד):

יש אומרים שאין מצות צריכות כוונה, ויש אומרים שצריכות כוונה, לצאת בעשיית אותה מצווה, וכן הלכה.

כך כותב החפץ חיים במשנה ברורה (שם):

דע דלפי המתבאר מן הפוסקים, שני כוונות יש למצוה: א' – כוונת הלב למצווה עצמה, וב' – כוונה לצאת בה, דהיינו שיכווין לקיים בזה, כאשר ציווה ה'!

לדברי ה'חפץ חיים', ישנם שני מובנים לביטוי 'כוונת הלב': ביחס לכלל המצוות שנצטוונו בתורה – יש לכוון את הלב לקיימן, כהיענות של האדם המאמין לצו האלוהי, החובה נובעת מעצם העובדה שהקב"ה ציווה לעשותן. זו משמעותה הביטוי 'ציאה ידי חובה'.

עמדתו הנפשית של אדם המקיים מצווה היא לצאת ידי חובת קיומה. הקיום איננו עול שיש להפטר ממנו, אלא רצונו העמוק, הכן והאמת, למלא אחר הוראות הקב"ה מתוך אמונתו בו. אך, ישנן מצוות מסוימות, כמו: תפילה, קריאת התורה וכד', שבהן צריך להתרכז במילים הנאמרות, זוהי כוונת הלב במובן של לכוון את הראש והלב לומר את המילים, מתוך הבנתן ומחשבה על משמעותן.

כאמור, נפסק להלכה שמצוות מן התורה 'צריכות כוונה', כך שברור שגם מצוות כבוד הורים שנתנה בעשרת הדברות וכן מצוות מורא הורים, שעליה נצטוונו במהלך הנדודים במדבר, צריכות כוונה, משמע: הבן, או הבת צריכים לכוון לבם,

להיענות לצו הקב"ה. מתוך הבנה זו, מסביר ר' משה מרגלית – בעל פירוש 'פני משה' לירושלמי, את ההלכה הכתובה במסכת מועד קטן (פרק ג הלכה ח):

על כל המתים אינו מגלה את לבו, אלא על אביו ועל אמו – דברי רבי מאיר. רבי שמואל בשם רבי אבודמי בר תנחום: מפני שבטלה ממנו מצות כבוד.

אחד ממנהגי האבלות שהאָבֵל מחויב בהם עם מות אחד משבעת קרוביו, הוא ליצור קרע בגדו, כאות חיצונית לְאָבֵל שהוא שרוי בו. אולם, רק באבלותו על הוריו, חייב הקרע להיות בצד שמאל של בגדו, ארוך, עד למקום בו מצוי לבו. מסביר ר' משה מרגלית, על אתר את נמוקו של רבי אבודמי: מפני שבטלה ממנו מצוות כיבוד – התלוי בלב, לפיכך קורע עד שהוא מגלה את לבו. כך פוסק הרמב"ם (אבל ח, ג): על אביו ועל אמו – קורע עד שמגלה את לבו.

בספר 'עמודי גולה', הלא הוא 'ספר מצוות קטן', אותו כתב ר' יצחק בן יוסף מקורביל, מוקדש חלקו הראשון – יום ראשון, ל'מצות התלויות בלב', (מצוה א) ובחלק זה מתאר המחבר, רק את מצוות יראת ההורים:

ספר מצוות קטן, מצוה ז: לירא אביו ואמו, דכתיב (ויקרא יט): 'אִישׁ אָמוֹ וְאָבִיו תִּירָא', ומפרש בפרק קמא דקדושים: לא עומד במקומו ולא יושב במקומו, ולא סותר את דבריו, ולא מכריע בינו ובין אחרים, ולא מדבר בפניו.

את החלק השני של הספר – יום שני: מקדיש המחבר ל'מצות עשה התלויין בגוף', (מצוה לז), ובחלק זה הוא מתאר את מצוות כבוד הורים:

לכבד אב ואם, דכתיב (שמות כ): 'כִּבֵּד אֶת אָבִיךָ וְאֶת אִמְךָ', ואמרינן פרק קמא דקידושים: איזהו כבוד אב ואם? מאכילו ומשקהו מנעילו וסכו מכניסו ומוציאו, ואם יש ממון לאביו – אינו חייב להוציא משלו, רק להתבטל ממלאכתו בשביל כבודו. אין לאביו שום דבר ויש לו משלו – חייב לזונו...

גם ר' יחיאל מיכל הלוי אפשטיין, בעל 'ערוך השולחן', סבור שמצוות מורא הורים היא בלב – 'דמורא הוא בלב', וְכַבֻּדָם – 'ענייני מעשים בפועל'. בהלכות כבוד אב ואם (סימן רמ סעיף ח), הוא כותב:

הכיבוד והמורא שני עניינים הם: כיבוד הוא ענייני מעשים בפועל, כמו: להאכילו, להשקותו וכיו"ב, כמו שיתבאר, והמורא הוא יראת המעלה,

דמורא הוא בלב, ולכך כל דבר המסור ללב, נאמר בו: 'וַיֵּרֶאֶת מְאֹלָהִיךָ', והנביא אמר (ישעיה כט, יד): 'בְּפִיו וּבִשְׁפָתָיו כְּבֹדוֹנִי וְלִבּוֹ רַחֵק מִמֶּנִּי וְתִהְיֶה יְרֵאתָם אֵתִי מִצְוֹת אֲנָשִׁים מְלַמְּדָה', כלומר: שאין היראה כלום! וכל דבר שיש בזה העדר הכבוד, עובר על: 'אִישׁ אָמוּ וְאָבִיו תִּירָאוּ', וכל שכן כשמבזה אותם בדברים.

יש לשים לב שהפסוק אותו מצטט בעל 'ערוך השולחן', מתאר את ביקורתו של הקב"ה על מאמיניו, שהם יראים ממנו כ'מִצְוֹת אֲנָשִׁים מְלַמְּדָה', כאשר למעשה 'לִבּוֹ רַחֵק מִמֶּנִּי'. הקב"ה רואה באופן שלילי ביותר את המכבד אותו כציווי 'טכני', כאשר באמת לבו רחוק ממנו.

לאור דברים אלה, עולה השאלה, מדוע לדעת ה'ערוך השולחן', רק במצוות מורא הורים יש לכוון את הלב, והכיבוד "הוא ענייני מעשים בפועל"? מדוע אין הוא דורש את כוונת הלב, גם כשהאדם מקפיד בפועל לכבד את הוריו במעש, הרי הקב"ה מבקר נחרצות את הנותן כבוד כשלבו רחוק, כפי שמתואר בפסוק?

ר' אלעזר בן משה אזכרי, בעל 'ספר חרדים', שממנו למדנו שאהבת הבן להוריו יוצרת מוטיבציה גבוהה לכבדם, מתייחס גם הוא לצורך בכוונת הלב, בקיום המצוות בהן אנו חייבים כלפי הורינו. לשיטתו, בניגוד לחלוקה שיצר בעל 'ערוך השולחן', מצוות מורא ומצוות כיבוד, חייבות להיעשות מתוך כוונת הלב.⁹

יש לשים לב שאחד הפסוקים עליהם מתבססת קביעתו, הוא הפסוק ממנו הקִשְׁנו על קביעתו של ה'ערוך השולחן'.

כך כותב בעל 'ספר חרדים':

פרק ט' (א): מצוות עשה מן התורה התלויות בלב, ואפשר לקיימן בכל יום: 'אִישׁ אָמוּ וְאָבִיו תִּירָאוּ' – מפני צווי ה' ידמה אותם בעיניו כמלך ומלכה, ויפחד וירעד מאד מלעבור על רצונם...

(לה) 'כְּבֹד אֶת אָבִיךָ וְאֶת אִמְךָ', מצינו כבוד בלב, דכתיב (תהלים טו, א): 'ה' מִי יִגּוֹר בְּאֶהְלֶךְ וְכוּ', 'נִבְזָה בְּעֵינָיו נִמְאָס', היינו עיני השכל, שיחשוב האדם בלבו כי הוא נבזה ומאוס ונקלה, וסיפיה דקרא: 'וְאֶת יְרֵאֵי ה' יְכַבֵּד'. **ואם**

9. במובן של רצון לקיים את מצוותיו של הקב"ה על הצד הטוב ביותר, רק משום שהוא ציווה לעשות זאת. כהבעת נאמנות אליו

הכבוד בדברים ובמעשה בלבד ולא בלב, הרי ... שהם נבזים ומאוסים בעיניו ... רק מכבד אותם בפה מפני שהשם יתברך ציווה. אלא, על כרחך הכי קאמר: 'וְאֵת יְרָאֵי ה' יִכְבֹּד' בעיניו, שידמה [הבן] בלבו, שהם [ההורים] גדולים ונכבדי ארץ, שזהו עיקר כבודם, ומתוך כך ודאי יכבדם בדבור ובמעשה! ועל המבזה אביו או אמו בלבו, או בדברים, או במעשה, שסותר דבריהם, או יושב במקום המיוחד להם, וכיוצא בזה, נאמר: 'אָרוּר מְקַלָּה אָבִיו וְאִמּוֹ', ופירשו שאינו לשון קללה אלא לשון בזיון, ואשכחן בזיון בלב, דכתיב: 'וְהִבִּז לֹא בְלִבָּהּ'... וכן כבוד האם, דהרי שקולים הם, כדכתיבנא לעיל.

ונראה דעיקר מצות כבוד – בלב, דהא רחמנא לבא בעי בכל מצוה! ועוד, הרי השווה יתברך כבודם לכבודו הוא יתברך נתרעם (ישעיה, כט', יד): 'בְּפִיו וּבִשְׁפָתָיו כְּבֹדוֹנִי וְלִבּוֹ רִחַק מִמֶּנִּי', כלומר, שעיקר כבודי בלב!

יש לחזור ולהזכיר שבעל 'ספר חרדים', ראה את אהבת הבן להוריו, תנאי חשוב להנבטת הרצון הטבעי והחיובי, לכבד את ההורים מתוך הכרת הטוב והרצון להודות להם על כל מה שהעניקו לו, כאדם השמח לפרוע חוב, לבעל חובו שנחלץ לעזרתו כשהיה חסר לו דבר.

אולם, אם נדייק במילותיו, נבחין שהוא לא הציג את רגש האהבה כלפי ההורים כחובת הבן, אלא כמצב רגשי שעליו לשאוף אליו, כדי שקיום 'כְּבֹד אֶת אָבִיךָ וְאֶת אִמְךָ', וְאִישׁ אִמּוֹ וְאָבִיו תִּירָאוּ, יהיה 'תוצר' טבעי, של רגשותיו וייעשה על הצד הטוב ביותר.

בניגוד לגישה השלישית שהצגנו, בה סברו מיעוט הפרשנים, שאהבת ההורים הינה תנאי הכרחי, לקיום מצוות כבוד הורים ומוראם, על פי גישה זו, נדרשת כוונת הלב בקיום המצוות כלפי ההורים, אך איזו כוונת הלב? מאיזה סוג?

על פי דברי בעל 'ספר חרדים', אם האדם מצליח לדמות בלבו, "שהם [ההורים] גדולים ונכבדי ארץ, שזהו עיקר כבודם, ומתוך כך ודאי יכבדם בדבור ובמעשה!" – מצוין, כי הכבוד שהוא מעניק להם הוא החצנה של תחושות לבו החיוביות כלפיהם, אולם, אם הוא לא יכול להתייחס להוריו בצורה החיובית שתוארה, מסיבותיו שלו, עליו לכוון את לבו, לקיים את מצוות הקב"ה, כעבד העובד את רבו שציווה עליו לעשות כדברו, עליו לכבד את הוריו, פשוט כי הקב"ה ציווה עליו לעשות כן.

ח. סיכום

התחלנו את מסענו העיוני, בתיאור גודלן היקפן ומשמעותן של מצוות כבוד ומורא הורים.

מכאן, פנינו להבנת הקשיים העשויים להיווצר, בקיום מצוות אלה, קשיים עליהם למדנו מעדויותיהם הכנות של תנאים ואמוראים, על דרך התנהגותם כלפי הוריהם. כמו כן, 'הקשבנו' לתגובות חבריהם – תלמידי החכמים, בהתייחסם למופת קיום מצוות כיבוד אב ואם של היושבים עמם בבית המדרש.

לאחר הגדרת כל אחת מהמצוות: 'כִּבֵּד אֶת אָבִיךָ וְאֶת אִמְךָ', ו-'אִישׁ אָמוֹ וְאָבִיו תִּירָאוּ' ופירוט החובות המעשיות הנגזרות מהן, עיינו בקביעת אבימי (בנו של ר' אבהו), בתלמוד הבבלי: "יש מאכיל לאביו פסיוני וטורדו מן העולם", בעזרת המתואר בתלמוד הירושלמי, ועיון בדברי הפוסקים שהתייחסו לכך בתקופת ה'ראשונים', הגענו למסקנה שדרך קיום מצוות כבוד ומורא הורים, צריך להיות באופן: "שלא יהיה הכבוד בהם על אופן שיהיה לבו גס בהם, אף על פי שיכבדם במאכל ובמשתה ובמלבוש, כמו שהזכירו ז"ל, באמרם: יש מאכיל לאביו פסיוני וטורדו מן העולם, (קידושין לא ע"א), אבל יהיה כבודו להם, כמכבד נוראים אצלו למעלתם עליו" – כפי שתיאר רבי עובדיה ספורנו.

בשלב זה, עמדנו על החשיבות הגדולה של פיתוח יחס חסומכבד כלפי ההורים, האמור לבוא לידי ביטוי באופן עשיית הפעולות הנדרשות במסגרת שתי המצוות. מקדננו מבטנו בשאלה: מה אמור להיות מקורו של היחס הנפשי של הבנים ו/או הבנות, להוריהם? או במילים אחרות: האם למרות שאין ציווי מפורש בתורה: 'ואהבת את אביך ואת אמך', ראוי שיחוש הבן אהבה עמוקה להוריו, ורק כך הוא יזכה לקיים את מצוות בהן הוא מחויב כלפיהם, בצורה האידיאלית?

ביחס לקשיים עליהם עמדנו, העשויים לנבוע מעמדה הלכתית זו, הוצגו ארבע גישות מרכזיות של פרשנים ופוסקים, שהתפתחו במהלך הדורות, ביחס לשאלת העמדה הנפשית הרצויה בקיום מצוות כבוד הורים.

היו שקבעו שאין חובה כלל לאהוב את ההורה, אלא רק לכבדו באופן מעשי, עפ"י מערכת הציוויים שעיצבו חז"ל.

אחרים סברו שקיום המצוות כלפי ההורה, הן בבחינת 'פריעת חוב' – 'מידה כנגד מידה', כהכרת תודה לו, על כל מה שהוא נתן והעניק. על פי הגישה השלישית, אף שהציווי לא נכתב במפורש, חייב האדם לחוש אהבה כלפיו הוריו, משום שזהו חלק מהותי מקיום המצווה. אולם לאחר שתיארנו את הקושי המציאותי של אנשים לסגל לעצמם גישה זו, הוצגה לבסוף, הגישה הרביעית, על פיה מצופה מהבנים לכבד הוריהם מתוך כוונת הלב לקיים כראוי את מצוות הקב"ה, ולא כהכרח לחוש תחושות חיוביות מסוימות, כלפי מושאי המצווה – הוריו של האדם.

לעניות דעתי, בכוונה תחילה 'בחר' הקב"ה שלא לחייב בנים ובנות לאהוב את הוריהם, ולא לצוות על כך. אין לתלות את קיומם המלא של מצוות כבוד הורים ומוראם, באהבת בניהם אליהם. זאת משום שקשה לקיים חובה זו בפשטות, במציאות בה קיימת לעיתים קרובות, מערכת יחסים מורכבת, עדינה ולעיתים – אף כאובה, בין בנים ובנות להוריהם.

נראה, שעל פי דרך זו, ניתן לענות על חלק מהשאלות שהוצבו בתחילת המאמר:

בן חייב לכבד את הוריו, אף אם לא קיבל מהם דבר, אין זה תלוי בכך! הוא יכול לעשות זאת באופן מושלם, גם אם הוא לא מצליח לפתח רגשות אהבה כלפיהם (יהיו הסיבות אשר יהיו...).

לעניות דעתי, דווקא הציפייה מהאדם שיקיים את חובותיו כלפי הוריו, לא כתוצאה ממה שהוא חש כלפיהם, אלא מתוך רצון להיענות לציווי הקב"ה ולעשותו על הצד הטוב ביותר – היא היא שיכולה ליצור אצל הבן או הבת, את היכולת לכבדם, גם ללא שהם רוחשים להם אהבה, או אפילו כאשר תחושותיהם קשות ביותר ביחס להוריהם, שהרי קיום המצווה איננו תלוי בכך. המחויבות לשמור על כבוד ההורים ולעזור להם בצרכיהם הפיזיים ו/או הנפשיים, נובעת מאמונה בקב"ה, המנביטה רצון לילך בדרך שהורה לנו, אשר גם כשאנו חווים קושי לפסוע בנתיבותיה, עלינו להמשיך בה מכוח הנאמנות למי ש"בחר בנו ונתן לנו את תורתו".

במקרים בהם אני מלווה את המתקשים, בקיום הצו האלוהי, אשר חשים, ביחס לחובת כבוד אב ואם, 'פִּי הַמְצָנָה הַזֹּאת אֲשֶׁר אֲנִי מְצַוֶּה הַיּוֹם – נְפֹלֵאת הוּא מִמֶּךָ וְרַחֲמֵהּ הוּא' (זו כמובן העמדה שלי את מילות הפסוק, בניגוד גמור לפשטו), משנים את גישתם, ביחס לחובתם ההלכתית כלפי הוריהם, דווקא כאשר הם

מצליחים לנתק את הקשר בין תחושותיהם ביחס לתפקודם של ההורים, והמצווה לשמור על כבודם ולדאוג לכל מחסורם.

לתחושתִי, יש כוח מרפא ומשחרר, בשכנוע הפנימי של הבן או הבת, שהנדרש מהם, איננו תוצאה של הערכה כזו או אחרת, את ה'תפקוד ההורי' של הוריהם. הם אינם חייבים להקפיד על כבוד ההורים ומוראם, משום שזה 'מגיע להם'. ההפנמה שמהותה של מצוות כבוד הורים איננה תלויה בדבר – מעניקה לַמְצִוּוֹה, את הכוחות לקיים את המוטל עליו.

לעיתים, בסיום שיחותיי עם המתלבטים עמי כיצד לנהוג, חרף הקושי הנפשי המלווה את קיום מצוות כבוד הורים, אני זוכה להיות שותפה לתחושת ההקלה שהם חווים, המלווה בהשלמה אמתית והתעצמות פנימית, המנביטה את ההרגשה כי כעת, בעקבות הבנה אחרת את מהות המצווה, יש במילות הפסוק: "כִּי קָרוֹב אֵלֶיךָ הַדְּבָר מְאֹד גְּפִיךָ וּבִלְבָבְךָ לַעֲשׂוֹתוֹ", (דברים ל, יד), בכדי לתאר באופן ההולם ביותר, את הרגשתם ביחס לחובותיהם כלפי הוריהם.

יהי רצון שנזכה לכבד את הורינו, מתוך כוונת הלב, כך שנאכל את הפירות בעולם הזה, והקרן, בע"ה, תישאר – לעולם הבא.